تاریخ و وصف

مسجار لمعفور لم وعرى باشا الجيرا لقاعة

بمناسبة إتمام إصلاحه

في عصر

حضرة صاحب الجلالة "فاروق الأوّل" ملك مصر

حفظه الله

وزارة المعارف العمومية ورادة المعارف العمومية إدارة حفظ الآثار العربية

تاريخ ووصف

مسجد المغفور له مجد على باشا الكبير بالقلعـة.

بمناسبة إتمام إصلاحه
ف عصـر
خضرة صاحب الجلالة "فاروق الأوّل" ملك مصر
حضرة صاحب الجلالة "فاروق الأوّل" ملك مصر

وضع عمدود أحمد عمد مدير حفظ الآثار العربية

مطبعة وارالكتب المصرة ١٩٣٩

ب الدارمن الرحمي

مسجد المغفور له مجد على باشا

شرع السلطان الملك الناصر صلاح الدين يوسف بن أيوب فى بناء قلعة الجبل سنة ٧٧٥ه (١١٧٦ م) ، وتم بناؤها فى عهد الملك الكامل ابن العادل سنة ٦١٤ه (١٢٠٧ – ١٢٠٨ م) ، فانتخذها مقرًا للمك وسكنا له ومن تبعه من الأمراء والحاشية .

واستمرت بعد ذلك مقرًا للحكم ومركزا للسلطنة بقية عهد دولة الأيوبين وعهود الماليك البحرية والشراكسة والولاة العثمانيين ، فالعائلة المحمدية العلوية حتى عصر المغفور له الحديوى اسماعيل حيث اتخذ قصر عابدين العامر مقرًا لللك ،

وقد عنى المغفورله محمد على باشا بالقلعة فأصلح أسوارها وأنشأ بداخلها قصور الحريم والكشك (المعروف الآن بسراى الجوهرة) وديوانى الجهادية والمدارس ودور الضرب والصناعة والطباعة ومصانع الأسلحة وصب المدافع ومعدّات الفرسان والمشاة ، كما أنشأ بجوارها دار المحفوظات ،

و بعد أن أتم إصلاحاته بالقلعة وفرغ من إقامة هذه المنشئات رأى إنشاء مسجد له يؤدّى فيه وموظفو حكومته الفرائض الدينية ، و إلحاق مدفن به ليكون مقرّه الأخير .

موقيع الجامع:

ويستخلص من وصف القلعة في القرن الشامن الهجرى (الرابع عشر الميلادى) أن الجامع أنشئ في قسم من أرض القصر الأبلق الذي أنشأه الناصر محمد بن قلاون سنة ٤٧١٤ ه (١٣١٤ م)، والذي لا يزال كثير من مخلفات أبنيته بأقيا تحت جزء من صحن الجامع .

ويقول الجابرتي مؤرّخ عصر عهد على في حوادث سنة ١٢٢٧ هـ (١٨١٢ م) ان الجامع والكشك (سراى الجوهرة) بنيا على رقعة من الأرض كانت مشغولة بسراى القلعة وما اشتملت عليه من أماكن الدواوين ومقعد قايتباى المواجه للداخل إلى الحوش ، وديوان الغورى وما ضمه من مجالس للأفندية والقلفاوات .

تاریخ إنشاء الجامع:

وقد وضع أساسه على الصيخر سنة ١٢٤٦ هـ (١٨٣٠ م) ، واختيرت الحجارة الضيخمة لبنائه وكانت تربط « بكانات » من الحديد يسبك حول أطرافها بالرصاص .

تصميم الحامع:

وكانت تصميات المساجد المنشأة في مصر على نوءين :

(الأول) المسجد الجامع وهو ما اشتمل على أربعة إيوانات، بها أروقة ذات عقود مجمولة على عمد يتوسطها صحن مكشوف .

(والثـانى) تصميم المدزمــة وهو المشتمل على أربعة إيوانات ذات فتحات معقودة، ويتوسطها صحن مكشوف غالباً . وفى عهد الدولة الع نية ظهر بمصر نوع جديد من تصميم المساجد أدخله المهندسون الأتراك الذين رافقوا ولاة مصرمن قبل سلاطين آل عنمان وهو طرز تركى بحت أنشئ على نسقه هذا الجامع وكان أقل نموذج له بمصر مسجد سليان باشا (سارية الجبل) بالقلعة المنشأ سنة ٥٣٥ ه (١٥٢٨ م)، فسجد سنان باشا ببولاق سنة ٩٧٩ ه (١٥٧١ م)، فسجد الملكة صفية سنة ١١٨٧ ه (١٦١٠ م)، فسجد الملكة صفية سنة ١١٨٧ ه (١٨٧٠ م)، فامع مجمد على سنة ١١٨٧ ه (١٨٧٠ م).

حالة المسجد عند وفاة المغفور له مجد على باشا:

وقد استمر العمل سائرا فى بنائه بلا انقطاع حتى كلت الأسوار والقباب والمنارتان والكتابات التى تعلو النوافذ (الشبابيك) من الداخل والخارج والقسم الأسفل من أعمال الرخام بالوجهات إلى الباب القبلي حتى كانت سنة ١٢٦٥ ه (١٨٤٨ م) حيث توفى المغفور له مجد على باشا فدفن فى المقبرة التى أعدها لنفسه نقرا فى الصخر ،

مهندس الجامع:

وكان مهندس الجامع من القسطنطينية واسمــه يوسف بوشنا اقتبس تصميمه من مسجد السلطان أحمد .

الصــناع:

وقد كان المفهوم أن الصناع الذين عهد إليهم فى بناء هذا الجامع و زخرفته من المصريين ولكن طرز البناء ونوع الزخرف يجعلنا نميل إلى القول بأنهم كانوا من الأتراك والأرمن الذين استحضروا من الآستانة للاستعانة بهم

فى منشئات المغفور له مجد على باشا لعدم تدرّب صناع البلاد على هذا النوع من البناء والزخرف ، ومما يقوى هذا الرأى قدوم نحو الجمسائة صانع من البنائين والنجارين والخرّاطين إلى مصر فى أواخر سنة ١٢٢٧ ه (١٨١٢ م) مع عدد كبير من العساكر الأتراك، على أن هذا لا يمنع من حصول الاستعانة بالعال المصريين خصوصا فى أعمال الحجر والرخام وهما مادتان أساسيتان فى ناء المسجد من خامات البلاد الأصلية .

أعمال عباس باشا الأول:

ولما تولى ولاية مصر المرحوم عباس باشا الأول سنة ١٢٦٥ ه (١٨٤٨ م) أمر باتمام بقية الأعمال بالمسجد وهي :

- (١) فرش الأرضيات بالرخام .
- (٢) نقش الأكتاف بعد بياضها ودهانها بالبوية الملؤنة بلون الرخام .
  - (٣) أعمال النقش والتذهيب بجميع المسجد والكتابات بالقبة .

ثم أمر بفرشه جميعه بالحصر والأبسطة ، وعملت السلاسل النحاسية لتعليق أدوات الاضاءة بها وعدّتها ٤١٨ مصباحا زجاجيا ، ووضع بالقبة الكبيرة نجفة من البلور النفيس بها ٧٧ فنيارا ونجفة أمام المحراب بها ٧٥ فنيارا وأخرى أمام باب المسجد من جهة الصحن بها ٥٥ فنيارا ، ورابعة أمام البحرى بها ٢٤ فنيارا .

التركيبة والمقصورة:

وكذلك أمر بأن يستحضر من الآستانة تركيبة من الرخام الأبيض عليها آيات قرآنيــة محلاة بالذهب، وستر من القطيفة المشغولة بالقصب المذهب لوضعهما على المقبرة ، كما أمر بعمل مقصورة من النحاس الأصفر ووضع سبع شمعدانات كبيرة وشمعدانين صغيرين بها وكلها من الفضة ، كما وضع بها عدّة من المصاحف محلاة بالذهب ومجموعة من دلائل الخيرات، وعلق أمام بابها نجفة من البلور النفيس بها ٢٤ فنيارا .

وعَين للجامع موظفين وحرر لذلك وقفية خصص فيها المرتبات وما يصرف على تعمير المسجد وفرشه و إضاءته وتبخيره وما يوزع من صدقات في المواسم . ومما تضمنته هذه الوقفية أن يكون للسجد إمامان حنفي وشافعي، وخطيب ومدرس للحديث، ورصد خيرات وصدقات توزع على المشاهد والمزارات الشهيرة بمصر .

أعمال المرحوم مجد سعيد باشا:

ولما تولى المرحوم مجد سعيد باشا ولاية مصرسنة ١٢٧٠ ه (١٨٥٤ م) أمر بطلاء المقصورة ثم أوقف على المسجد أطيانا زراعية بالوجهين القبلى والبحرى خصص ريعها لأعمال البروتعمير المسجد .

إحياء المواسم بالمسجد:

وكان يحتفل بالجامع بخسسة مواسم هى : ليالى المعراج ونصف شعبان والقدر، وليلتا ١٣ و ١٤ من رمضان (الأولى : ذكرى وفاة المرحوم عهد على باشا بالإسكندرية، والثانية : إيداعه مقرّه الأخير بمصر) وما زالت هذه الحفلات تقام بالمسجد حتى الآن ،

أعمال المغفور له اسماعيل باشا:

ولما تولى الخديوى اسماعيل باشا فى رجب سنة ١٢٧٩ هـ (١٨٢٢ م) قدم مصر فى تلك السنة السلطان عبد العزيز فهيئت لإقامته سراى المرحوم عد على باشا بالقلعة ، حيث أقام بها سبعة أيام ، ولما نودى للصلاة من يوم الجمعة خرج وحوله الحديوى وكبار الموظفين سيرًا على الأقدام للصلاة بالمسجد حيث أدّاها السلطان بالكشك الذي أعدّ له بجوار المحراب .

وفى سنة ١٢٨٠ ه (١٨٦٣ م) أمر بعمل ستر للتركيبة الرخامية وتجديد أبواب المسجد فصنعت من خشب الجوز بسهاعات من النحاس .

كذلك أمر ببناء دورة المياه المجاورة للسجد وأحاط رحبت بسور من الحجدر يعلوه (درابزين) حول الجامع كله ، وأددى له مصحفين شريفين محليين بماء الذهب .

أعمال المغفور له مجد توفيقُ باشا:

ولما ولى خديوى مصر توفيق باشا عام ١٢٩٦ ه (١٨٧٩ م) أمر بإصلاح رخام الصحن وإعادة كسوة القباب الرصاصية، كما أمر بأن يعمل للنبر بيارق وستارة من القطيفة المنسوجة بالقصب، وأهدى إليه مصحفا ودلائل خيرات مذهبة .

وصيف المسيجد

يعد هذا المسجد العظيم بحكم موقعه من أظهر مميزات مدينة القاهرة إذ يستطيع كل قادم أن يراه فى أقل ما يرى منها عند دخوله إليها من أية جهة من جهاتها وهو بقبا به ومآذنه مظهر من مظاهر أخلاق وروح مؤسس مصر الحديثة فهو يجمع بين القوة والعظمة المقرونتين بجمال الذوق وحسن الاختيار،

وهو مربع الشكل طول ضلعه من الداخل ٤١ مترا، نتوسطه قبة مرتفعة قطرها ٢١ مترا، وارتفاعها ٥٦ مترا من مستوى أرضية المسجد مجمولة على أربعة عقود كبيرة متكئة أطرافها على أربعة أكاف مربعة يحوطها أربعة أنصاف قباب فى كل جهة نصف قبة — خلاف أربع قباب أخرى صغيرة بأركان المسجد، ونصف قبة تغطى بروز القبلة من الجنب الشرقى و يحازى الجنب الغربى صف من الأعمدة المتكئة عليها عقود حاملة لسقف دكة المبلغ.

وكذيت جدران المسجد من الداخل والخارج وكذلك الأكاف الأربعة الداخلية والأعمدة (بارتفاع ١١ مترا) بالرخام دو الألبستر " الوارد من محاجر بني سويف ،

و يعلو الكسوة مرس الداخل بياض حلى بنقوش مختلفة ذات ألوان متجانسة يتخللها التذهيب في أماكن متفرقة ، أما القباب وأنصاف القباب فقد حليت بزخارف بارزة منقوشة ومذهبة ،

وعلى يمين مدخل القبلة منبر جميل من الخشب المشتمل على زخارف بارزة محلاة بالذهب الخالص ومكتوب على بابه ووأفضل الأيام عند الله يوم الجمعة " وعلى باب الروضة الأيمن و يا قاضى الحاجات " والأيسر و يا مجيب

الدعوات، وفي الزاوية الغربية القبلية ضريج المغفورله ساكن الجنان مجد على باشا الكبير تعملوه تركيبة من الرخام الأبيض تحيط بها مقصورة جميلة من النحاس المحلى بالزخارف البارزة المذهبة .

وللسجد ثلاثة أبواب يتوسط أولها الجنب البحرى، كما يتوسط ثانيها الجنب القبلى، أما الباب الثالث فيتوسط الجنب الغربى وينفذ إلى الصحن وهو فناء كبير مساحت ٥٣ × ٥٥ مترا ، يحيط به أر بعة أروقة ذات عقود مجولة على أعمدة كلها من الرخام وو الألبستر ، ومسقوفة بقباب صغيرة منقوشة من الداخل ومغطاة من أعلاها بألواح من الرصاص كما هو الحال في قباب المسجد الكبيرة . •

و بوسط هــذا الصحن قبة محــلاة من الداخل بنقوش مختلفة الألوان قائمة على ثمــانية عقود متكئة على أعمدة رضامية يعلوها رفرف من الخشب المحلى بالزخارف البارزة المموهة بالذهب الخالص، وتحت هذه القبة قبة أخرى صغيرة قائمة على قاعدة ثمانية الأضلاع بها صنابير (حنفيات) للوضوء و جميع ذلك من وو الألبستر المحلى بالزخارف ،

وعلى طرفى الجنب الغربى للسبجد تقوم مئذنتان رشيقتان بارتفاع " ١٨٥ مترا من مستوى أرضية الصحن و ٣٠ مترا من مستوى مسطح المسجد، ولكل منهما دورتان .

وفى الرواق الغــربى للصحن برج من النحاس المخــرم والزجاج الملؤن بداخله الساعة الدقاقة التي أهديت إلى المغفور له مجد على باشا من ملك فرنسا لويس فيليب سنة ١٢٦٢ هـ (١٨٤٥ م) .

النصــوس والكتابات:

حلّيت أجزاء كثيرة من المسجد بآيات من القرآن الكريم والأحاديث النبوية الشريفة والنصوص التاريخية : كُتِب بعضها بالخطّ الثلث، والبعض الآخر بالخط الفارسي .

فعلى الباب البحرى للسجد قوله تعالى : ﴿ إِنَّ ٱلْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعَيُونِ . وَوَ وَلَهُ اللَّهِ اللَّهِ مِنْ اللَّهِ مَا اللَّهِ مَا اللَّهِ مَا أَمِنْيِنَ ﴾ •

وعلى الباب البحرى للصحن قوله تعالى : ﴿ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا ﴾ • المُحْرَى للصحن قوله تعالى : ﴿ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا ﴾ •

وعلى الباب القبلى للسجد قوله تعالى : ﴿ وَأَنَّ ٱلْمُسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُو مَعَ اللَّهِ أَحَدًا ﴾ .

وعلى الباب القبلى للصحن قوله تعالى: ﴿ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ ﴾ .

وفى طراز أعلى الشبابيك حول وجهات الجامع قصيدة بالخط الفارسى تبتدئ على يسار الباب البحرى للصحن ومطلعها :

عروس كنوز قد تحلت بعسجد * مكللة تيجانها بالزبرجد

وآخرها على يمين الباب البحرى للصحن وتنتهى بالبيت الآنى :

وهاك عقودا من معان أجادها * بيان بنا هذا البديع المجدّد

وفى خصرى عقد نصف القبة التى تعلو المحراب دائرتان كتب فى أقلما : لا إله إلا الله، وفى الثانية : مجد رسول الله ، و بخواصر القبة الكبرى أربع دوائر مكتوب بداخلها أسماء الخلفاء الراشدين.

وكتب حول فسقية الميضأة بوسط الصحن:

قال الله تبارك وتعالى فى كتابه الكريم وفرقانه العظيم: ﴿ يَا يُهُ ٱلَّذِينَ اللَّهِ عليه وسلم: وآمسَتُوا بِرُءُ وسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى ٱلْكَعْبَيْنِ ﴾ وقال صلى الله عليه وسلم: «الوضوء سلاح المؤمن » ه

الخلل الذي حدث بالمسجد وأسبابه

ظهرت بوادر الخلل بالمسجد في أواخر القرن الماضى، وفي سنة ١٨٩٩ عو لج بتقوية الأكاف الأربعة الداخلية بكسوة من الحجر حول كل كتف وأحيطت عند مبدأ العقود بأحزمة من الحديد الزهر كما تناول الترميم وأعمال التقوية أجزاء أخرى من المسجد، غير أنه منذ ذلك الحين ابتدأت تظهر مقدمات خلل أخرى من شروخ وانفصالات في أجزاء متفرقة من بناء المسجد، وكانت من الحطورة بحيث أذت إلى القيام بمشروع الترميم الضخم الذي تم تنفيذه بالمسجد.

و يمكن تلخيص الأسباب التي أدّت إلى هذا الحلل في ضعف الأجزاء التي تقوم بأخذ وتوزيع الأحمال في المبنى، ومنها العقود والأكتاف الحاملة لها، وكان العامل الأقل في حصول الحلل هو عدم كفاية تثبيت أطراف الشدّادات الحديدية الرابطة لأرجل العقود الأربعة الحاملة للقبة الكبيرة وعدم وجود شدّادات للعقود الصغيرة مما ترتب عليه تفتت أحجار أرجل العقود تحت حل القبة الكبيرة ودفع العقود للجدران الخارجية المسجد فأمالها ، هذا عدا شروخ أخرى علية كانت نتيجة تأكسد والكانات الحديدية الرابطة لقطع الأحجار المبنى بها المسجد ،

مشروع الإصلاح

القسم الأول - إزاء هذه الحالة الحطيرة رؤى سرعة البت في طريقة إصلاح هذا المسجد العظيم وإزالة ما اعتراه من تصدّع فاستقر الرأى على إعداد مشروع كامل شمل هدم القباب وأنصاف القباب والعقود والأكاف الأربعة الداخلية إلى الأساس ورؤى قبل الشروع في الهدم عمل صلبات حديدية لحمل وشدّ هذه الأجزاء قبل هدمها .

ولما كان من المقرر بقاء المئذنتين وحوائط المسجد الخارجية فقد عملت وساندات من الخرسانة المسلحة للحافظة على المئذنتين أثناء الهدم وحقنت الحوائط بالسمنت توصلا لملء مابها من انفصالات وشروخ وكان أساس هذا المشروع استعال الخرسانة المسلحة في إعادة بناء الأجزاء الأصلية مع ضمان المتانة والقوة .

واستعمل فى الصلبات الآنفة الذكر خوالى ١٧٠ طنا من الحديد الصلب، و بلغ مكعب الحرسانة المسلحة التى استنفدت فى هذه العملية حوالى ١٠٠٠ متر مكعب كما استخدم فى التنفيذ آلات الرفع الكهر بائية ومصعد كهربائى ركب فى وسط المسجد لرفع المهمات ومواد البناء لمحال العمل فى المناسيب المختلفة .

و بعد الانتهاء من بناء القياب وتغطيتها بألواح الرصاص أزيلت الصلبات الحديدية بعد أن أدّت الغرض الذي أقيمت من أجله ، كما هدمت الدعامات المسلحة التي كانت تسند المئذنتين أثناء العمل .

وقــد استغرق تنفيذ هــذا المشروع خمسة وعشرين شهرا من مارس سنة ١٩٣٤ إلى أبريل سنة ١٩٣٩ ، وبلغت تكاليفه ٥٠٠٠٠ جنيه مصرى.

القسم الثانى _ إعادة الزخارف والنقوش وأعمال الرخام: ولماكانت الرغبة متجهة إلى إعادة زخارف المسجد ونقوشه إلى ماكانت عليه قبل الهدم فقد روعى أخذ قطع من الزخارف القديمة المنقوشة والمذهبة من جهات متفرقة من المسجد والاحتفاظ بها فى قسم من البناء الملحق بسراى الجوهرة ، وعمل نماذج أخرى من الجبس لأنواع الزخارف المختلفة سجلت عليها النقوش بالألوار الأصلية ، كما عملت رسومات تفصيلية ، وأخذت صور فتوغرافية توضح بجلاء تفاصيل الزخارف والنقوش فى جميع المناء المسجد ،

وعلى ضوء هذه النماذج وتلك الرسومات والصور أعد القسم الشانى والأخير من مشروع الإصلاح والتعمير وقد شمل : بياض ونقش وتذهيب القباب وأنصاف القباب وسقف دكة المبلغ و إعادة والدرا بزينات النحاسية حول ممرات القباب وتركيب والشبابيك النحاسية بنوافذها، وكسوة الأكاف الأربعة وبالألبستر المورد من عاجر بنى سويف، و إعادة تركيب المنبر وتذهيبه، وتذهيب المقصورة، وفرش أرضية المسجد والصحن بالرخام الأبيض، وتنظيف الوجهات، ثم أعمال التركيبات الكهر بائية التي روعى فيها الاحتفاظ بنظامها القديم مع وضع كشافات كهر بائية في المترات العلوية للقباب لتعكس بنظامها القديم مع وضع كشافات كهر بائية في المترات العلوية للقباب لتعكس بنظامها اللقديم مع وضع كشافات كهر بائية في المترات العلوية للقباب لتعكس بنظامها القديم مع وضع كشافات كهر بائية في المترات العلوية للقباب لتعكس الوارها على الزخارف والنقوش والتذهيب فتظهر بهاءها و جمالها ، هذا من الحديثة لإضاءة الداخلية أما الإضاءة الخارجية فقد اتبعت فيها الطرق الحديثة لإضاءة ميني المسجد بأكله ،

وقد استغرقت هذه العملية اثنين وعشرين شهرا من أبريل سنة ١٩٣٧ إلى يناير سنة ١٩٣٩ ، و بلغت تكاليفها . . . . ٤ جنيمه مصرى ، فيكون مجموع ما تكلفه إصلاح المسجد إصلاحا شاملا مبلغ . . . . ، ١ جنبمه مصرى .

ومما يدعو إلى الغبطة والفخار أن كان تنفيذ هــذا العمل العظيم الذى تجلت فيه روعة الفن ودقة الصنع على أيدى الفنيين المصريين .

وكان البدء فيه على عهد المغفورله الملك و فؤاد الأول رحمه الله ، و إتمامه في عهد حضرة صاحب الجلالة مولانا الملك الصالح حامى حمى الدين و إتمامه في عهد حضرة صاحب الجلالة مولانا الملك الصالح حامى حمى الدين و فاروق الأول حفظه الله حيث تفضل بافتتاحه للصلاة في يوم الجمعة الموافق م محرم سنة ١٣٥٨ هجرية ما

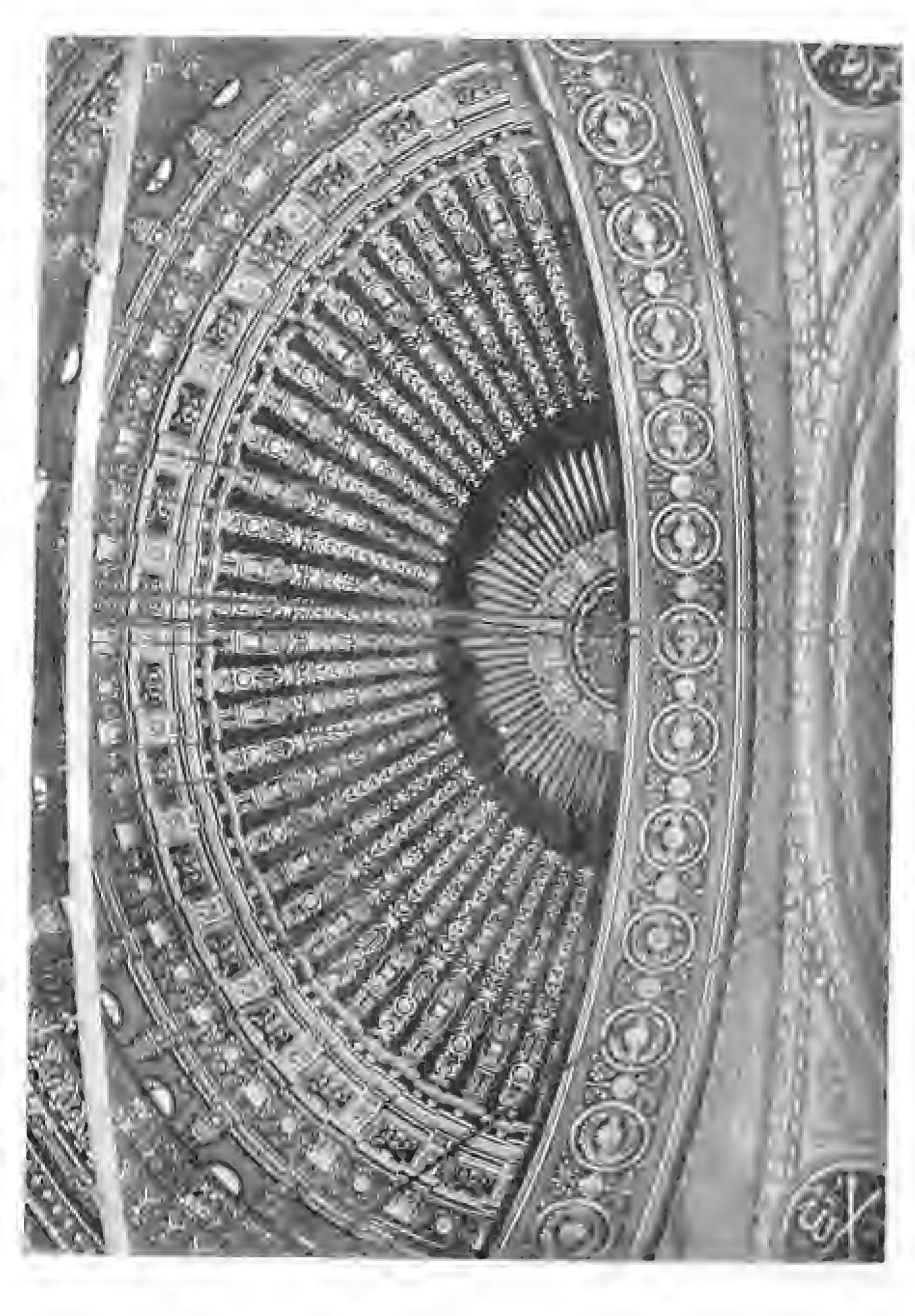
محمود أخمد مدير حفظ الآثار العربية

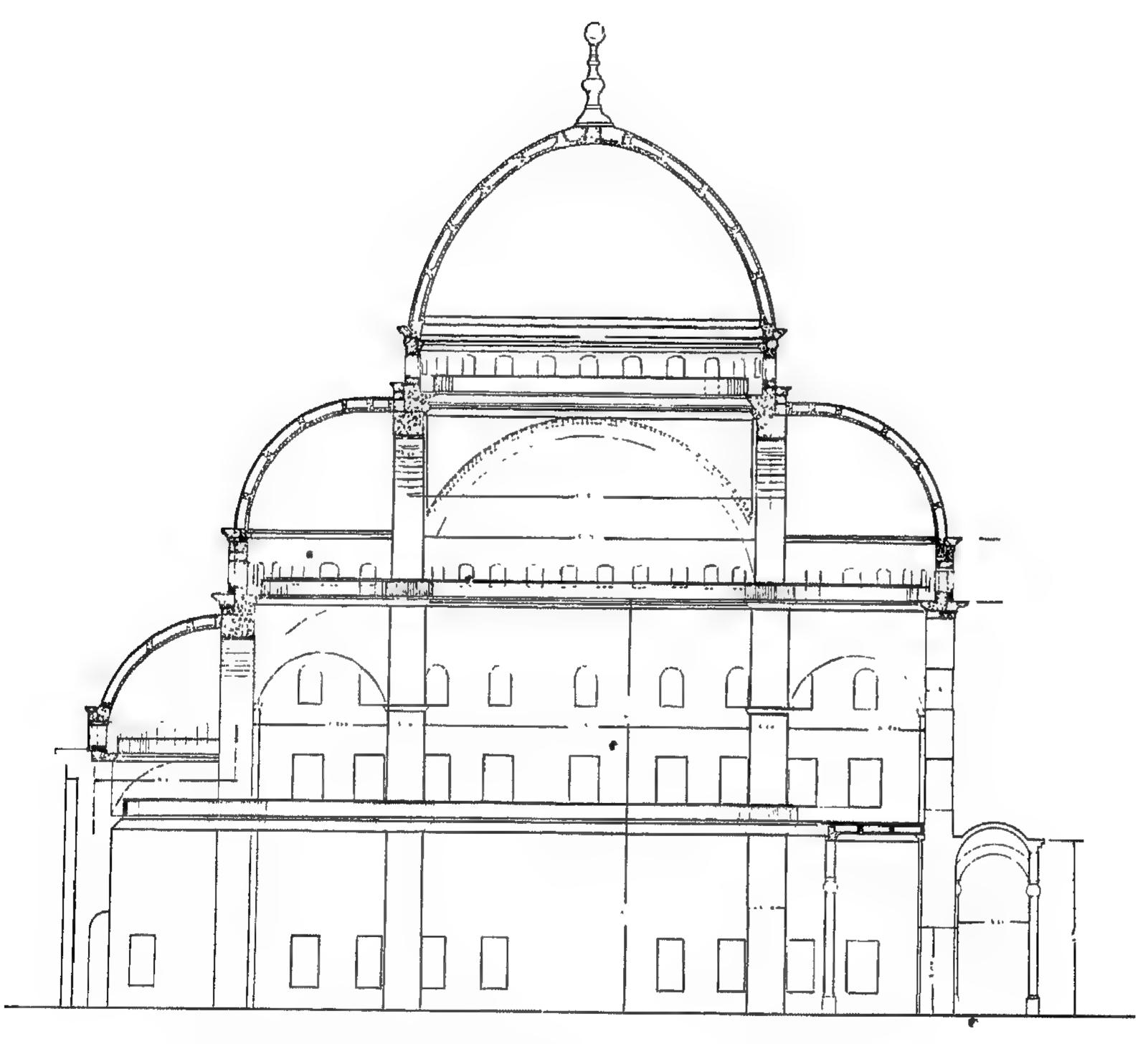
Vue extérieure de la mosquée. - منظر خارجی للجامع

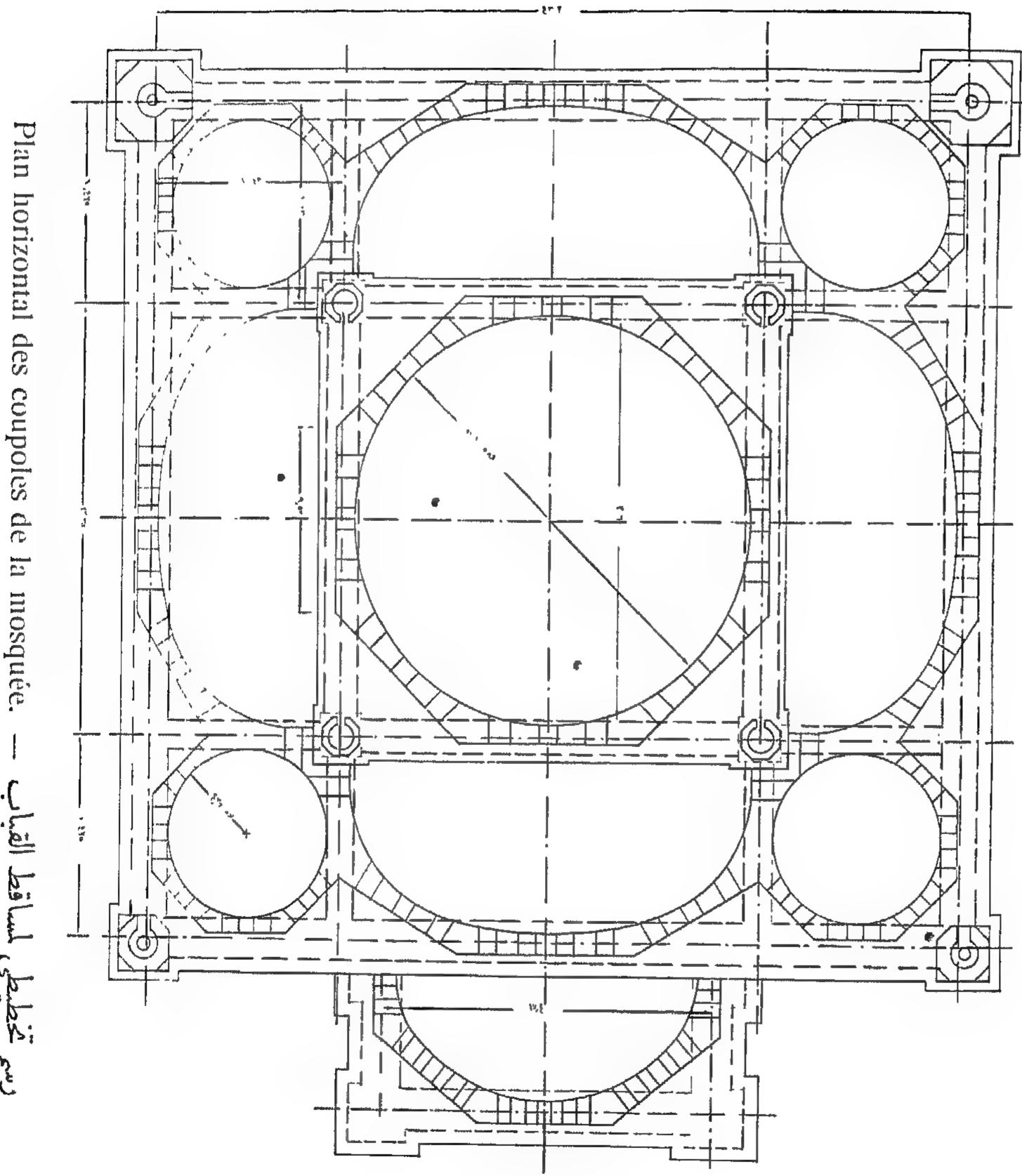
تفاصيل من زخارف القبة الكبيرة وأنصاف القباب Vue détaillée d'une partie de la grande coupole el des demi-coupoles.

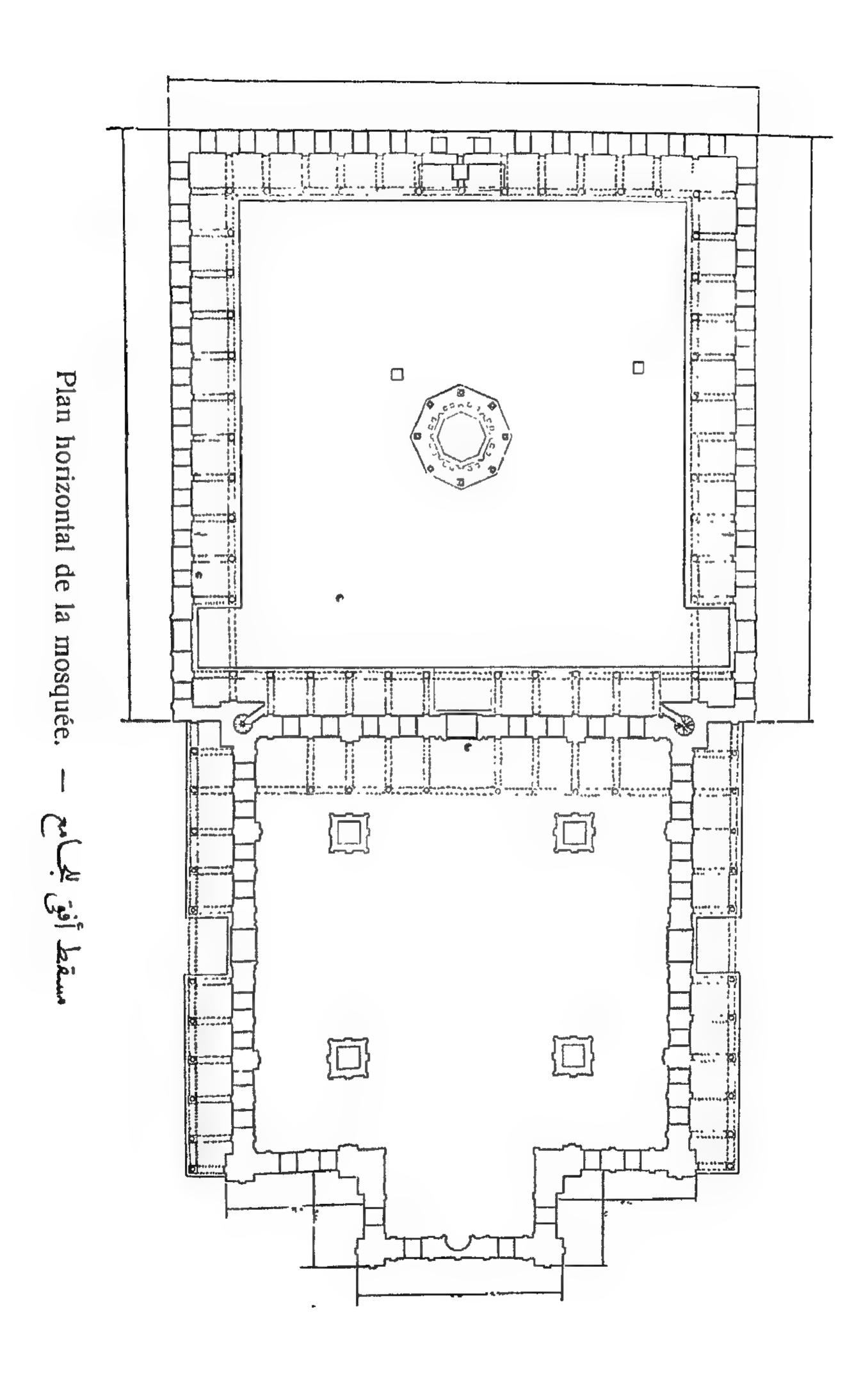
on détaillée de la demi-coupole sormontant le mihrab. تصف القية أمل الحراب ( ) ·

قطاع رأسي للجامع - Coupe verticale de la mosquée.

Plan horizontal des coupoles de la mosquée.

Nous sommes heureux de relever ici, que cette grande entreprise, dans laquelle des efforts artistiques considérables ont été déployés, a été exécutée avec le concours de techniciens égyptiens.

Les travaux furent commençés sous le règne du très regretté Fouad I et achevés sous le règne heureux de Sa Majesté Faruk I, Protecteur de l'Islam, qui inaugura de Son Auguste présence la prière du Vendredi Muharram 1358 H.

Mahmud Ahmad
Directeur de la Conservation
des Monuments Arabes.

2me Partie.- (Rétablissement des décorations et des revêtements de marbre.)

Les décorations et ornements de la mosquée, devant être rétablis dans leur état originel, on jugea nécessaire avant la démolition, de recueillir des specimens de chaque variété des anciennes décorations de l'éditice et de les conserver dans une dépendance du Palais adj-Djawhara (Palais du Bijou). Des moulages en stuc furent aussi exécutés de différents ornements portant les couleurs originelles. Enfin des dessins détaillés et des reproductions photographiques complétèrent ce travail préparatoire.

A l'aide de ces documents fut entreprise la seconde et dernière partie du projet de restauration, à savoir la pose des enduits et les travaux de peinture et dorure dans les demicoupoles et le plafond de la dikka; le rétablissement des balustrades en bronze qui contournent l'intérieur des coupoles, et des grilles de fenêtre en bronze avec leur châssis; le revêtement des quatre piliers avec de l'albâtre de Beni Souef, le remontage du minbar et la réfection de ses dorures ainsi que celles du mausolée; la pose d'un dallage en marbre blanc dans la mosquée et le sahn; le nettoyage des façades; le rétablissement des anciens appareils d'éclairage, auxquels on a ajouté des réflecteurs électriques dans les galeries supérieures des coupoles, pour mettre en valeur les décorations en couleurs et or. Quant à l'extérieur, les procédés les plus récents ont été employés pour l'éclairage de toute la bâtisse.

Ces travaux, qui ont duré 22 mois, depuis Avril 1937 jusqu'en Janvier 1939, ont nécessité une dépense de L.E. 40.000. La restauration complète de la mosquée a donc coûté L.E. 100.000.

Projet de Restauration.

1re Partie. - Devant cette situation menaçante, if fut jugé nécessaire de prendre des mesures urgentes pour remédier aux défectuosités de cette grande mosquée. On décida alors d'établir un projet complet tendant à la démolition des coupoles et demi-coupoles, des arcs et des quatre piliers à l'intérieur jusqu'aux fondations. On envisagea au préalable, avant d'entreprendre la démolition des ouvrages en question, de les soutenir par un système d'étayage en fer.

Les deux minarets et les murs extérieurs de la mosquée devant subsister, on immobllisa les minarets avec un appareil en béton armé, afin de les protéger pendant la démolition, et on boucha les fissures et décollements avec des injections de ciment. Ce projet se basait essentiellement sur l'emploi du béton armé pour la reconstruction des parties défectueuses, vu qu'il offrait toutes les garanties de solidité.

On employa dans les étaiements précités 670 tonnes environ d'acier et près de 4.000 m³ de béton armé. On fit également usage de monte-charges et d'ascenseurs éléctriques, pour le transport des matériaux de construction à la hauteur voulue.

Après la reconstruction des coupoles et la pose de l'enveloppe de plomb à l'extérieur de celles-ci, on démonta les étaiements en fer et l'appareil en béton qui soutenait les deux minarets pendant l'exécution des travaux.

Ce projet exigea 25 mois, de Mars 1934 à Avril 1936 et les frais s'élévèrent à L.E. 60.000.

DÉFECTUOSITÉS ET RESTAURATION DE LA MOSQUÉE

Nature et causes des défectuosités qui se sont déclarées dans la mosquée.

C'est vers la fin du siècle dernier que des signes inquiétants se déclarèrent dans la mosquée. En 1899, on consolida les quatre piliers à l'intérieur en les enveloppant d'une chemise en maçonnerie de pierre, et en établissant des ceintures en fonte autour de la retombée des arcs; on consolida également diverses autres parties de la mosquée. Toutefois, de nouvelles défectuosités, telles que des lézardes, et des décollements, apparurent dans la suite et atteignirent un tel degré de gravité, qu'on dut entreprendre le projet de restauration qui vient d'être achevé.

On pourrait, d'une façon générale, attribuer les causes des défectuosités précitées à la faiblesse des ouvrages qui recevaient et répartissaient les charges, tels que les arcs et les piliers. Mais parmi les facteurs principaux qui ont déterminé cet état de choses, il faut mentionner 1º l'insuffisance de l'ancrage des extrémités des tirants en fer qui reliaient la naissance des quatre arcs supportant la grande coupole, et 2º l'absence des tirants pour relier les petits arcs. Il en résulta l'écrasement des tailloirs qui recevaient la retombée des arcs sous la pression de la grande coupole, et l'inclinaison des murailles extérieures de la mosquée sous la poussée des arcades. En outre, des fissures s'étaient déclarées par suite de l'oxydation des crampons qui reliaient les blocs de pierres de la bâtisse.

Les deux tympans de l'arc de la demi-coupole, devant le mihrâb, renferment chacun un cercle où on lit dans l'un "Dieu est le seul Dieu" et dans l'autre "Muhammad est l'envoyé de Dieu".

Quatre cercles portant les noms des Califes Rashidites rehaussent les tympans formés par les quatre grands arcs sous la coupole centrale.

Autour de la fontaine des ablutions, au centre du sahn, court l'inscription suivante: "O croyants. Quand vous vous disposez à faire la prière, lavez-vous le visage et les mains jusqu'au coude, et essuyez-vous la tête et les pieds jusqu'aux talons".

Aux deux extrémités du côté ouest de la mosquée, deux élégants minarets s'élèvent à 84 mètres au-dessus du niveau du sahn, et à 60 mètres au-dessus du toit de la mosquée; ils sont pourvus de deux galeries.

Dans le portique ouest du sahn se dresse une tourelle en cuivre travaillé, rehaussée de verres polychromes, et qui renferme l'horloge offerte à Muhammad 'Ali par le roi de France Louis-Philippe en 1262 H. (1845 J. C.).

Inscriptions.

La mosquée est rehaussée en dissérents endroits d'inscriptions religieuses ou historiques établies, soit en caractères thuluth, soit en caractères persans.

Au-dessus de la porte Nord on lit: "Quant à ceux qui craignent Dieu, ils seront au milieu de jardins et de sources d'eau. On leur dira: Entrez en paix et à l'abri de toute crainte."

Sur la porte Nord de la cour (sahn): "La prière est pour les croyants une obligation attachée à certaines heures fixes."

Au-dessus de la porte Sud de la mosquée: "Les temples sont consacrés à Dieu; n'invoquez qui que ce soit à côté de Dieu.

Au-dessus de la porte Sud de la cour: "La paix soit avec vous. Dieu s'est imposé la miséricorde comme un devoir."

Sur la frise qui surmonte les fenêtres de la façade, court une inscription en vers, en caractères persans, qui renferme des louanges à l'adresse du fondateur et de sa mosquée. décors en couleurs et or. Quant à la coupole centrale et aux demi-coupoles, elles sont revêtues de décors saillants polychromes et dorées.

Sur le côté droit de la niche de prière, un beau minbar en bois est rehaussé d'ornements saillants dorés et porte, audessus de sa porte, l'inscription suivante: "Le jour préféré de de Dieu est le Vendredi". Au-dessus de la porte latérale droite du minbar on lit: "O Toi qui satisfais nos désirs" et sur la porte latérale gauche "O Toi qui exauces nos prières".

A l'angle sud-ouest, s'élève le tombeau du Grand Muham-mad 'Ali, surmonté d'un sarcophage en marbre blanc et qu'entoure une belle grille en cuivre rehaussée de motifs saillants dorés.

La mosquée est desservie par 3 portes ouvertes au milieu des côtés ouest, sud et nord. Celle du nord donne sur un vaste sahn (cour) qui mesure 53 x 54 m., entouré sur les 4 côtés de portiques à colonnes d'albâtre. Ces portiques sont recouverts de coupolettes décorées à l'intérieur et revêtues à l'extérieur d'une couche de plomb à l'instar des autres coupoles de la mosquée.

Au milieu du sahn s'élève un édicule qui abrite les fontaines des ablutions. Il se compose d'une coupole décorée à l'intérieur et s'appuie sur huit arcs supportés par des colonnes de marbre; autour de la coupole, un auvent en bois est rehaussé de décorations saillantes dorées. A l'intérieur, une seconde coupole plus réduite, s'élève sur une base octogonale qui renferme les robinets. Tout cet appareil est en albâtre. renouvela la couverture en plomb des coupoles, fit suspendre des drapeaux et une tenture en velours brodé d'or dans le minbar, et dota la mosquée d'un exemplaire enluminé du Coran et des Invocations (Dalá'il al-Khayrât).

Description de la mosquée.

Cette mosquée, par sa situation privilégiée qui la rend visible de tous les points de la ville, est un des monuments les plus caractéristiques du Caire. Avec ses coupoles massives et ses deux minarets élancés, elle traduit la nature de son fondateur qui a su allier dans ce monument la puissance et la majesté à l'harmonie et au bon goût.

Cet édifice est de forme carrée, mesurant 41 m. de côté à l'intérieur; il est surmonté au centre d'une haute coupole de 21 m. de diamètre qui s'élève à 52 m. au-dessus du sol de la mosquée; elle est portée sur 4 grands arcs appuyés sur quatre énormes piliers, et entourée de 4 demi - coupoles; quatre petites coupoles surmontent les angles de la mosquée, et une demi-coupole s'élève au-dessus de la niche de prière sur le côté Est. Sur le côté Ouest, une rangée de colonnes surmontées d'arcs supporte la tribune (dikka) de l'officiant.

Les parois des murailles à l'intérieur et à l'extérieur, ainsi que les 4 piliers qui supportent la grande coupole et les colonnes, sont revêtues, sur une hauteur de 11 m., d'albâtre provenant des carrières de Beni-Souef.

Au-dessus du soubassement d'albâtre, les murailles, à l'intérieur, sont revêtues d'enduit rehaussé çà et là de beaux

(legs), au profit de la mosquée, des terrains agricoles situés en Haute et en Basse-Egypte, dont les revenus seraient utilisés pour l'entretien du monument et pour des oeuvres pies.

Fêtes rituelles célébrées dans la mosquée.

Cinq fêtes rituelles sont toujours célébrées dans cette mosquée: la nuit du Mi'râg, la mi-Sha'bân, la nuit d'El-Kadr, et les deux nuits des 13 et 14 Ramadân (le 13 date du décès de Muhammad 'Ali à Alexandrie, et le 14 date de son inhumation au Caire.).

Travaux du Khédive Isma'il.

En Radjab 1279 H. (1822 J. C.) sous le règne du Khédive Isma'îl, le sultan 'Abd al-'Azîz visita l'Egypte et habita pendant 7 jours le palais de Muhammad 'Ali à la Citadelle, qui fut aménagé à cette occasion. Pour faire ses dévotions du vendredi, il se rendit à pied à la mosquée, accompagné du Khédive et des hauts fonctionnaires, et occupa le pavillon qui lui avait été réservé près du mihrâb.

En 1280 H. (1863 J.C) le Khédive Isma'îl fit exécuter une housse pour le sarcophage en marbre, et fit confectionner de nouvelles portes pour la mosquée, en bois de noyer, pourvires de heurtoirs en cuivre. Il créa aussi une cour des ablutions à proximité de la mosquée et entoura celle-ci, sur tout son périmètre, d'une enceinte en pierre surmontée d'une grille. Enfin, il dota la mosquée de deux exemplaires du Coran enluminés.

Travaux du Khédive Tawfîk.

Le khédive Tawfîk, qui monta au pouvoir en 1296 H. (1879 J. C), fit réparer les revêtements de marbre du sahn,

en verre; sous la grande coupole fut suspendu un lustre en cristal composé de 79 branches; un autre lustre devant le mihrâb comprenait 53 branches; un troisième lustre devant la porte donnant sur le sahn, était formé de 59 branches, et un quatrième devant la porte nord comprenait 24 branches.

Le Pavillon funéraire et le sarcophage.

De même 'Abbâs I fit venir de Constantinople un sarcophage en marbre blanc revétu d'inscriptions coraniques dorées
et rehaussé de rideaux de velours à broderies dorées. Il fit
exécuter, en outre, un pavillon en cuivre jaune; à l'intérieur
furent installés sept grands et deux petits chandeliers en argent
et il la dota de plusieurs exemplaires du Coran et des Invocations (Dalâ'il al-Khayrât); devant l'entrée du pavillon fut
suspendu un lustre en cristal à 24 branches.

Enfin 'Abbâs I appointa un personnel et constitua une wakfiyya (legs) dont les revenus devaient être utilisés à rétribuer les employés, à l'entretien du monument, aux frais d'éclairage et d'encens, et à la distribution des aumônes durant les fêtes rituelles. Cette wakfiyya prescrivait, entre autres, la nomination de deux imâms, l'un pour le rite hanafite et l'autre pour le rite Shâfi'ite, d'un prédicateur et d'un shaykh pour l'enseignement des Traditions, et enfin l'affectation d'une somme spéciale à répartir entre les tombeaux et ex-votos les plus célèbres en Egypte.

Travaux de Muhammad Sa'îd.

Après son accession en 1270 H. (1854 J. C.), Muhammad Sa'îd fit peindre le pavillon funéraire et constitua en wakf

La main-d'oeuvre.

On serait porté à supposer que les artisans employés dans la construction et la décoration de ce monument étaient égyptiens. Mais, si l'on considère le style de l'édifice et les décors qui le rehaussent, on doit admettre que la main-d'oeuvre était d'origine turque ou arménienne, envoyée de Constantinople spécialement pour être utilisée dans les constructions de Muhammad 'Ali, la main-d'oeuvre locale n'ayant pas l'expérience nécessaire pour ce genre de travaux. Ce qui nous confirme d'ailleurs dans cette opinion, c'est l'arrivée en Egypte, vers la fin de 1227 H. (1812 J. C.), de 500 artisans, tels que maçons, menuisiers, tourneurs, en même temps qu'un détachement de soldats turcs. Cependant, ce fait n'exclut pas l'utilisation propable d'artisans égyptiens dans les travaux en marbré et en pierre, qui sont les principaux matériaux employés dans la mosquée, et dont la provenance est essentiellement locale.

Travaux de 'Abbâs I.

Lorsque 'Abbâs I accéda au pouvoir en 1265 H. (1848 J. C.), il donna l'ordre de compléter les travaux inachevés, à savoir :

- 1º Pose du dallage en marbre.
- 2º Décorations des piliers après application de l'enduit et de la peinture imitant le marbre.
- 3º Décoration de toute la mosquée en couleurs et or et pose des inscriptions de la coupole.

'Abbâs I ordonna ensuite de recouvrir le sol de nattes et de tapis; des chaînes en cuivre furent suspendues pour y accrocher les appareils d'éclairage qui comprenaient 418 lampes

2º— La mosquée-école (madrasa) qui comprend quatre portiques (iwans) à ouvertures arquées, autour d'un sahn généralement à ciel ouvert.

Sous la période ottomane, un nouveau plan fut introduit en Egypte par les architectes ottomans qui accompagnaient les gouverneurs délégués dans ce pays par les Sultans de Turquie. Ce plan, foncièrement ottoman, est celui d'après lequel fut établie la mosquée qui nous intéresse. Sa première application eut lieu dans la mosquée de Sulaymân Pasha (Sâriyat adj-Djabal) à la Citadelle (935 H. = 1528 J. C.), puis successivement dans la mosquée de Sinân Pasha à Bûlâk (979 H. = 1571 J. C.), la mosquée d'Al-Malika Safiyya (1019 H. = 1610 J. C.), la mosquée de Muhammad Bey Abu-dh-Dhahab (1187 H. = 1773 J. C.) et, enfin, dans la mosquée de de Muhammad 'Ali (1246 H. = 1830 J. C.).

Etat de la mosquée au môment du décès du Grand Muhammad 'Ali.

Les travaux furent poursuivis dans ce monument sans interruption; de sorte qu'au moment du décès de son fondateur, en 1265 H. (1848 J. C.), les murailles étaient achevées entièrement, de même que les deux minarets, les coupoles, les inscriptions qui surmontaient les fenêtres à l'intérieur et à l'extérieur, et enfin les revêtements de marbre du soubassement des façades jusqu'à la porte Sud. Muhammad 'Ali fut inhumé dans le tombeau qu'il s'était fait creuser dans le roc.

L'Architecte de la mosquée.

L'architecte qui venait de Constantinople se nommait Joseph Bushna, et s'était inspiré du plan de la mosquée du Sultan Ahmad.

Emplacement de la mosquée.

Suivant les descriptions qui nous sont parvenues de la Citadelle au VIIe s. H. (XIVe s. J. C.), il apparaît que la mosquée fut élevée sur une partie de l'emplacement du palais "Al-Ablak", fondé par An-Nâsir Muhammad ibn Kalâwun en 714 H. (1314 J. C.) et dont des vestiges subsistent encore sous le sahn de la mosquée.

Adj-Djabarti, l'historien de l'époque de Muhammad 'Ali, rapporte dans les événements de l'année 1227 H. (1812 J. C.), que la mosquée et le kiosque (palais du Bijou) furent élevés sur une parcelle de terrain qui était occupée par le Palais de la Citadelle, et qui comprenait les bureaux de l'Administration, le mak'ad de Kâytbây situé dans la cour, face à l'entrée, et le pavillon d'Al-Ghûri qui englobait les bureaux du personnel administratif.

Date de fondation de la mosquée.

Les fondations furent établies dans le roc en 1246 H. (1830 J. C.), et de gros blocs de pierre furent utilisés, que l'on relia par des crampons en fer dont on fixa les extrémités avec du plomb coulé.

Plan de la mosquée.

Le plan des mosquées en Egypte peut se ramener à deux types:

1º--- La mosquée cathédrale, formée d'une cour (sahn) centrale à ciel ouvert, entourée de quatre iwâns (portiques), dont les arcades sont supportées par des colonnes.

Mosquée du Grand Muhammad 'Ali à la Citadelle

Avant - Propos

Le Sultan Al-Malik an-Nâsir Salâh ad-Dîn Yûsuf ibn Ayyûb entreprit la construction de la Citadelle (Kal'at adj-Djabal) en 572 H. (1176 J. C.). Mais elle fut achevée sous le règne d'Al-Malik Al-Kâmil ibn Al-'Adil en 614 H. (1207-8 J. C.), qui en fit sa résidence royale et celle des émirs et membres de sa suite.

La Citadelle continua à servir de résidence aux sultans de la dynastie ayyubide, aux mamelouks bahrites et circassiens, aux gouverneurs ottomans et, enfin, à la dynastie du Grand Muhammad 'Ali, jusqu'au règne du Khédive Isma'îl qui fit du Palais d'Abdine sa résidence royale.

Muhammad 'Ali s'intéressa particulièrement à la Citadelle: il fit réparer ses murailles et éleva à l'intérieur, les bâtiments du harem, le kiosque connu sous le nom de Palais du Bijou (Adj-Djawhara), les bâtiments de la conscription et de l'enseignement, l'hôtel de la monnaie, les bâtiments de l'industrie et de l'imprimerie, les fabriques d'armes, des pièces d'artillerie, d'équipements de cavalarie et d'infanterie. Il fit aussi élever, à proximité de la Citadelle, le Pavillon des Archives.

Après l'achèvement des constructions précitées, Muhammad 'Ali entreprit l'édification d'une mosquée où il pourrait, avec les membres de sa suite, accomplir ses dévotions, et dans laquelle il éléverait un mausolée qui abriterait sa dépouille funéraire.

MINISTÈRE DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE

Administration pour la Conservation des Monuments Arabes

HISTOIRE ET DESCRIPTION DE LA MOSQUÉE DU GRAND MUHAMMAD 'ALI

A LA CITADELLE,

A L'OCCASION DE L'ACHÈVEMENT DE SA RÉPARATION sous le règne de

S. M. FARUK I, Roi d'Egypte, Que Dieu Le Protège

> par MAHMUD AHMAD

Directeur de la Conservation des Monuments Arabes

LE CAIRE
[Mr. de la Bibliothèque Egyptienne

1939

HISTOIRE ET DESCRIPTION

DE LA MOSQUÉE DU GRAND MUHAMMAD 'ALI A LA CITADELLE,

A L'OCCASION DE L'ACHÈVEMENT DE SA RÉPARATION sous le règne de

S. M. FARUK I, Roi d'Egypte,
Que Dieu. Le Protège

